

**ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ ЛАНДШАФТІВ ДОЛИНИ
РІЧКИ СИНІЦІ (БАСЕЙН ПІВДЕННОГО БУГУ)**

Ключові слова: річка Синиця, долинно-річкові ландшафти, господарське освоєння, антропогенізація, раціональне використання

Постановка проблеми. Ландшафтні комплекси долин малих річок займають особливе місце в структурі натуральних та антропогенних ландшафтів і у процесі свого розвитку зазнають інтенсивного господарського освоєння. Навантаження на долинно-річкові ландшафти приток Південного Бугу за рахунок розвитку промисловості, водного та сільського господарства перевищує допустиму норму в 6–7 разів [1] і разом із рекреаційним освоєнням є основною причиною їх деградації. Це зумовлює актуальність дослідження долинно-річкових ландшафтів, особливо басейнів малих річок.

Аналіз останніх досліджень. Проведення досліджень пов'язаних із вивченням антропогенізації долинно-річкових ландшафтів Середнього Побужжя здійснювали Г. І. Денисик [1], О. Д. Лаврик [5, 9], С. В. Совгіра, О. В. Тімець [8]. Великого значення вивченню рекреаційного навантаження на долинні ландшафти у своїх працях надавала Дубчак С. В. [2, 3]. Детального дослідження господарського навантаження на долинно-річкові ландшафти р. Синиці проведено не було.

Постановка завдання. Розглянути ступінь господарського освоєння ландшафтів долини річки Синиці.

Виклад основного матеріалу. Річка Синиця – ліва притока Південного Бугу у межах Придніпровської височини. Протікає в Христинівському та Уманському районах Черкаської області й Ульянівському районі Кіровоградської області. Долина річки у верхів'ї V-подібна, у нижній течії – трапецієподібна. Вододіл плоский, широкий, зрідка розчленований балками. Схили долини річки пологі, подекуди із виходами кристалічних порід. Береги на окремих ділянках високі, обривисті. Заплава Синиці подекуди одностороння. Річище

звивисте. Довжина річки 78 км, площа басейну 765 км² [7]. Основні притоки – Синька (16 км), Балануха (10), Новосілка (10), Куцо-Балка (8), Кам'янка (19 км).

Господарське освоєння ландшафтів долини річки Синиці розпочалося із появою перших поселень. Біля витoku річки на території с. Синиця виявлені залишки поселень трипільської культури, 2 поселення доби пізньої бронзи та 9 ранньослов'янських поселень; у межах с. Кузьмина Гребля – поселення пізньої бронзи та черняхівської культури. З них почалася антропогенізація ландшафтів долини р. Синиці. Досліджені поблизу гирла річки залишки пам'яток сабатинівської культури (14–12 ст. до н. е.) стали праобразом сучасних селитебних (існували численні короточасні поселення), орних (поширювалось заплавне рільництво) та пасквально-дигресійних (відбувалося витоптування заплавної та схилової рослинності стійловим та відгінним скотарством) ландшафтів.

У Середньовіччі через систему бродів на р. Синиця проходили торгівельні шляхи до Чорноморських міст, а через греблю ставу в с. Вільхове пролягав Чумацький шлях і тракт із Тульчина до Єлисаветграду¹.

Починаючи із XVII століття в долині річки активно розвиваються водні антропогенні ландшафти. Для будівництва млина у с. Юзефівка² за розпорядженням графа Потоцького, річку загатили. Будівля млина збереглася. На початку XX століття річище Синиці перегородили греблями, які утворили ставки у селах Кузьмина Гребля, Колодисте, Вільхове, Великі Трояни, Йосипівка, Синицівка, Сабатинівка та м. Ульянівка. У межах с. Вільхове річище помежоване греблями на яких у 30-40 рр. XX ст. працювали електростанції і до 70-х рр. діяли «водяні» млини. У с. Великі Трояни долина річки Синиці перегороджена земляними дамбами, які

¹ Єлисаветград – назва міста Кіровоград до 7 серпня 1924 р.

² Юзефівка – сучасне с. Йосипівка Ульянівського р-ну, Кіровоградської обл.

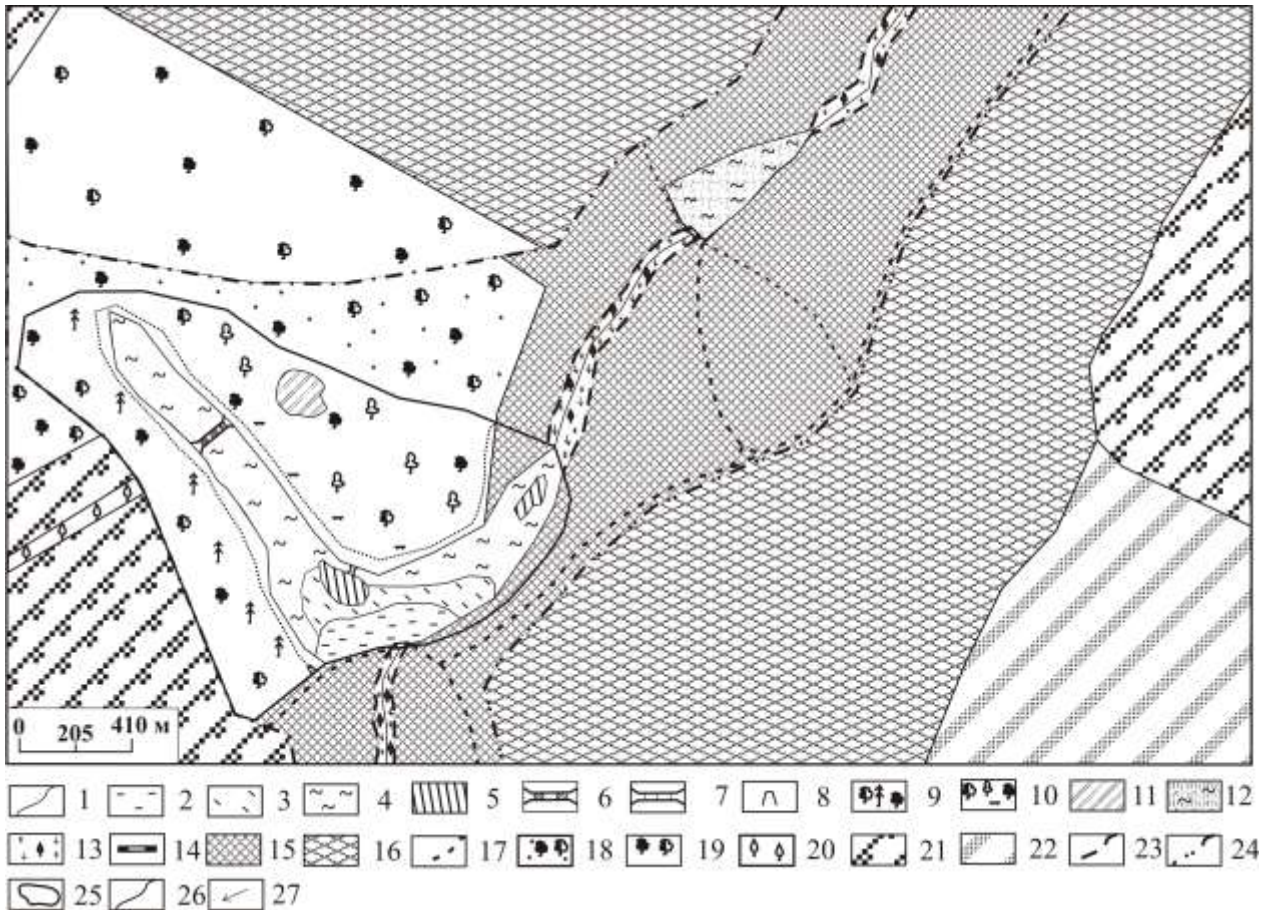

Рис. – Сучасна (2015) ландшафтна структура рекреаційних ландшафтів долини річки Синиці в межах села Синиці Христинівського району Черкаської області

Водні натуральні ландшафти. Урочища: 1 – натуральне річище Синиці (ширина 1,5-2 м, глибина 0,5-0,8 м). **Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. Ставково-заплавні. Урочища:** 2 – центральне глибоководдя (2 м) ставу (площа 6,2 га) з увігнутим дном і товщею мулу до 0,5 м; 3 – глибоководдя перехідної зони (1,5-1 м) з рівним дном і незначною кількістю мулу (0,3 м); 4 – прибережні відмілини ставу (0,4-0,5 м) зарослі угрупованнями глечиків жовтих та очерету звичайного; 5 – два насипних острови вкритих деревною та чагарниковою рослинністю, перший (довжина 60 м, ширина 6-7 м, висота над водою – 0,3-0,4 м) розташований у верхів'ї ставу; другий (довжина 60 м, ширина 32 м, висота над водою – 0,7-0,8 м) овальної форми, розташований у розширеній частині ставу; 6 – дев'ятиарковий цегляний міст довжиною 52 м, шириною 2 м, що з'єднує два береги річки; 7 – залізний міст, довжиною 12 м, шириною 1 м. **Схилі. Урочища:** 8 – арковий вхід до парку, зроблений у цегляному паркані; 9 – покатий (10-12°) лесовий схил під листяними та хвойними породами дерев та стежками на сірих лісових ґрунтах; 10 – слабкопокатий (5-7°) лесовий схил під сірими лісовими ґрунтами з насадженнями дуба, ясена, клена, які використовуються для рекреації; 11 – рівна поверхня галявини під багаторічними травами на сірих лісових ґрунтах. **Водні антропогенні ландшафти. Ставково-заплавні. Урочища:** 12 – став довжиною 155 м, шириною 36 м; 13 – слабкопоката (5-6°) суглинисто-піщана поверхня заплави з очеретяно-осоковими асоціаціями та деревною рослинністю на лучних ґрунтах; 14 – залізобетонна гребля висотою 2 м, довжиною 8 м, шириною 3 м. **Селитебні ландшафти. Сільські. Схилі. Урочища:** 15 – покати (12-13°) суглинисті поверхні під малоповерховою забудовою, садами, городами на змитих сірих лісових ґрунтах. **Плакорні. Урочища:** 16 – слабкопокаті (5-6°) поверхні під малоповерховою житловою забудовою, садами, городами на еродованих сірих лісових ґрунтах. **Дорожні ландшафти. Асфальтово-бетонні. Схилі. Урочища:** 17 – круті (16-17°) заасфальтовані поверхні доріг шириною 5 м. **Лісові антропогенні ландшафти. Похідні. Схилі. Урочища:** 18 – круті (15-16°) поверхні під дубово-грабовими насадженнями на сірих лісових ґрунтах. **Плакорні. Урочища:** 19 – слабкопокаті (6-7°) поверхні під дубово-грабовими насадженнями на сірих лісових ґрунтах; 20 – полезахисна смуга із заростями клена звичайного на чорноземах звичайних малогумусних. **Сільськогосподарські ландшафти. Польові. Плакорні. Урочища:** 21 – вирівняні поверхні під городами на чорноземах звичайних малогумусних; 22 – вирівняні поверхні під польовими сівозмінами на чорноземах звичайних малогумусних. **Межі. Типів місцевостей. Натуральних:** 23 – заплавного та схилового; 24 – схилового та плакорного. **Антропогенних:** 25 – Синицького парку. Урочищ: 26 – антропогенних. **Інші позначення:** 27 – напрям течії річки

утворюють 13 риборозплідних ставків. У результаті проведення в 60-х рр. ХХ ст. зрошувальної меліорації, річище Синиці в межах с. Шамраєве перетворили у спрямлений канал довжиною 5 км. Між селами Кам'яний Брід і Синицівка у 1974 р. побудовано Синицівське водосховище, площею 65 га. Нині водосховище використовується для розведення риби. У межах с. Сабатинівка річка Синиця перегороджена греблями, які утворюють ставки. На одній із гребель у 1953-60-х рр. працювала гідроелектростанція потужністю 2000 кВт/рік. Приміщення ГЕС нині збережене.

Сільськогосподарське освоєння долинних ландшафтів річки Синиці відбувається повсюдно від витоків до гирла. Плакори, схили, заплави розорані під поля, сади, городи, присадибні ділянки та використовуються для випасу худоби і сінокошення. Активна трансформація натуральних ландшафтів у сільськогосподарські антропогенні розпочалася у середині ХХ століття. Площа земельних угідь в с. Йосипівка у 1950 р. становила 4130 га, площа садів – 111 га.

На схилах долини річки Синиці та її приток сформувалися гірничо-промислові ландшафти. У їх структурі переважають невеликі за площею (1-5 га) кар'єри. Кар'єрні розробки гранітів та глини приурочені до схилів річки Новосілки (ліва притока Синиці). Гранітний кар'єр рекультивований і нині заповнений водою. Широкого розповсюдження в межах долини річки Синиці набули рекреаційні ландшафти. На наш погляд, це самобутні натуральні або антропогенні комплекси, які виокремлюються з-поміж інших своїм природним різноманіттям, мікрокліматом, історичними умовами розвитку, наявністю корисних для здоров'я і відпочинку людини властивостей та забезпечують покращення емоційного стану, задоволення естетичних потреб і відновлення життєвої енергії людини.

Естетична привабливість ландшафтів долини р. Синиці є одним із основних чинників антропогенного навантаження за рахунок рекреаційного освоєння. Поєднання природного річища, антропогенних водойм і суші, схилих лісів і заплавної луки, горбистих і рівнинних місцевостей доповнених інженерними спорудами має позитивний вплив на відновлення психічної та фізичної енергії людини.

Цілеспрямоване формування рекреаційних ландшафтів пов'язане із розвитком садово-паркового мистецтва у ХVІІ–ХVІІІ століттях. Саме тоді польські та місцеві магнати будували садиби для відпочинку на ділянках з унікальною природою і доповнювали їх архітектурними парковими спорудами [1].

Наприкінці ХVІІІ ст. села Синиця, Кузьмина Гребля, Осітна належали польському магнату Теодору Яловецькому. Він був ініціатором створення пейзажного парку в мальовничій частині долини річки Синиці, у межах однойменного села. У східній частині парку побудовано одноповерховий будинок з чотирма колонами при вході, стайні, господарські споруди; насаджено рідкісні види дерев: модрина (*Larix decidua* Mill.), сосну кримську (*Pinus pallasiana* D. Don), платани (*Platanus* L.), липу широколисту (*Tilia platyphyllos* Scop.), тюльпанове дерево (*Liriodendron tulipiferum* L.).

Річище Синиці перегородили гранітною греблею для ставка, що став центром паркової композиції. Насипали чотири острови. Через ставок побудували арочний міст у венеціанському стилі, цеглу для якого виготовляли в селі. Навпроти мосту розташували центральний в'їзд.

У 1832 році парк перейшов у власність барона Миколи Йосиповича Корфа. За його замовленням на території парку побудували двоповерховий будинок, який став літньою резиденцією сім'ї Корфа. Поряд із будинком спорудили басейн із фонтаном, посадили фруктовий сад і ягідники. У глибині парку був зведений ще один міст на острів.

Під час громадянської війни панський маєток зруйнували. Він почав заростати чагарниковою рослинністю. Після проведення комплексних досліджень, у 1972 р. територію маєтку оголосили державним парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва. Із 80-х років ХХ ст. парк став культурним та рекреаційним центром Христинівського району. Його територію розчистили від чагарників, бур'янів, посипали доріжки піском, облаштували лавочки для відпочинку. На острові побудували альтанку та причал для катамаранів і човнів.

Зараз площа Синицького парку становить 42,3 га. Він займає схилих та заплавної типи місцевостей. Заплавної тип представлений урочищами ставка, площею 6,2 га та двох островів,

розташованих у верхів'ї та у розширеній частині ставу. Понад 80% території парку займає схиловий тип місцевості, сформований урочищами лівобережного покатоного лесового схилу, вкритого листяними та хвойними породами дерев і правобережного слабопокатоного лесового схилу під листяними, садово-парковими насадженнями, ґрунтовими дорогами та місцями для рекреації.

Деревостан Синицького парку формують – тополя біла (*Populus alba* L.), липа серцелиста (*Tilia cordata* Mill.), ясен високий (*Fraxinus excelsior* L.), вільха клейка (*Alnus glutinosa* (L.) Gaerth.), сосна кримська (*Pinus pallasiana*), клен звичайний (*Acer platanoides* L.), черешня (*Cerasus avium* (L.) Moench.), береза бородавчаста (*Betula pendula* Roth.), дуб звичайний (*Quercus robur* L.), явір (*Acer pseudoplatanus* L.), робінія звичайна (*Robinia pseudoacacia*

L.), кінський каштан звичайний (*Aesculus hippocastanum* L.).

Висновки. Господарське освоєння долинних ландшафтів річки Синиці призвело до повної їх трансформації. Активного розвитку набули водні антропогенні, сільськогосподарські, гірничо-промислові, селитебні та рекреаційні ландшафти. Створення Синицького парку обумовило заміну натуральних ландшафтів долини річки Синиці в межах однойменного села антропогенними. Проте, Синицький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва є важливим об'єктом рекреаційно-туристичної діяльності регіону. Для подальшого збереження долинно-річкових ландшафтних комплексів річки Синиці важливим є регулювання господарської діяльності в її долині.

Список літератури

1. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України : монографія / Денисик Г. І. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
2. Дутчак С. В. Туристсько-рекреаційний ландшафт – як клас антропогенних ландшафтів / Дутчак С. В. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія – 2005. – Вип. 9. – С. 18–23.
3. Дутчак С. В. Ландшафт – як основа досліджень придатності та збереження території для розвитку туризму та рекреації / Дутчак С. В. // Фізична географія та геоморфологія : міжвідомчий наук. збірник / Ред. кол. : П. Г. Шищенко (відп. ред.), О. М. Адаменко, С. Ю. Бортник та ін. – К. : ВГЛ «Обрії», 2004. – Вип. 46. – Т.1. – С. 188–194.
4. Воловик В. М. Рекреаційні ландшафти / В. М. Воловик // Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – С. 217–234.
5. Лаврик О. Д. Річкові ландшафти : проблематика виділення, термінології і типології / О. Д. Лаврик // Фізична географія та геоморфологія : міжвідомчий наук. збірник / Ред. кол. : П. Г. Шищенко (відп. ред.), О. М. Адаменко, С. Ю. Бортник та ін. – К. : ВГЛ «Обрії», 2013. – Вип. 70. – С. 86–96.
6. Річки нашого дитинства / упор. О. Ю. Христич. – Ульянівка. – 2009. – 52 с.
7. Синиця // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / редкол. : О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989–1993. Т. 3 : П–Я. – С. 183.
8. Совгіра С. В. Експедиційні дослідження в системі сучасної освіти : Малі річки Уманщини / С. В. Совгіра, О. В. Тімець. – К. : Наук. світ, 2005. – 250 с.
9. Совгіра С. В. Сучасний стан господарського освоєння долини річки Синиці (басейн Південного Бугу) / Совгіра С. В., Гончаренко Г. Є., Лаврик О. Д. // Aktualne problemy nowoczesnych nauk : Materiały Vmiędzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, (Przemyśl, 07 – 15 czerwca 2009 roku). – Przemyśl: Nauka i studia, 2009. – Vol. 19. – S. 58–60.

Берчак В. С. Господарське освоєння ландшафтів долини річки Синиці (басейн Південного Бугу). У статті проаналізовано господарське освоєння ландшафтів долини річки Синиці, зокрема процес антропогенізації натуральних долинно-річкових ландшафтних комплексів з періоду їх заселення. Встановлено, що активного розвитку набули водні антропогенні, сільськогосподарські, гірничо-промислові, селитебні долинно-річкові ландшафти. Виявлено, що поєднання натурального річища, антропогенних водойм і суші, схилових лісів і заплавлених лук, горбистих і рівнинних місцевостей доповнених інженерними спорудами має позитивний вплив на відновлення психічної та фізичної енергії людини і сприяє рекреаційному освоєнню ландшафтів долини річки. Визначено поняття рекреаційного ландшафту як самобутнього натурального або антропогенного комплексу, який виокремлюється з-поміж інших своїм природнім різноманіттям, мікрокліматом, історичними умовами розвитку, наявністю корисних для здоров'я і відпочинку людини властивостей та забезпечує покращення емоційного стану, задоволення естетичних потреб і відновлення життєвої енергії людини. З'ясовано необхідність подальшого збереження долинно-річкових ландшафтів річки Синиці за рахунок обґрунтованого регулювання господарської діяльності у їх межах.

Ключові слова: річка Синиця, долинно-річкові ландшафти, господарське освоєння, антропогенізація, раціональне використання.

Berchak V. S. Economic development of landscapes of river Sinitsa valley (Southern Bug basin). The article analyzes economic development of landscapes of river Sinitsa, particularly anthropogenic process of natural river-valley landscapes from the period of their settlement. It is found that water anthropogenic, agricultural, mining and industrial, settler river-valley landscapes reached active development. It is discovered that combination of natural channel, anthropogenic reservoirs and land, forest slopes and meadows, hilly and flat territories added by engineering structures has positive impact on recovery on mental and physical person's energy and promotes to recreational development of landscapes of valley of the river. It is defined the notion of recreational landscape as distinctive natural or anthropogenic complex, which is singled out among others for its natural diversity, micro climax, historical circumstances of its development, presence of useful properties for a person's health and rest and provides improvement of emotional state, satisfaction of aesthetical needs and recovery of a person's energy. It is found out the necessity further preservation of river-valley landscapes of river Sinitsa due to reasonable regulation of economic activities in their limits.

Keywords: river Sinitsa, river-valley landscapes, economic development, anthropogenic process, rational use.

Берчак В. С. Хозяйственное освоение ландшафтов долины реки Синицы (бассейн Южного Буга). В статье проанализировано хозяйственное освоение ландшафтов долины реки Синицы, в частности процесс антропогенизации натуральных долинно-речных ландшафтных комплексов с периода их заселения. Установлено, что активное развитие получили водные антропогенные, сельскохозяйственные, горно-промышленные, селитебные долинно-речные ландшафты. Обнаружено, что сочетание натурального русла, антропогенных водоемов и суши, склоновых лесов и пойменных лугов, холмистых и равнинных местностей дополненных инженерными сооружениями имеет положительное влияние на восстановление психической и физической энергии человека и способствует рекреационному освоению ландшафтов долины реки. Определено понятие рекреационного ландшафта как самобытного натурального или антропогенного комплекса, который выделяется среди других своим природным многообразием, микроклиматом, историческими условиями развития, наличием полезных для здоровья и отдыха человека свойств и обеспечивает улучшение эмоционального состояния, удовлетворения эстетических потребностей и восстановления жизненной энергии человека. Выяснено необходимость дальнейшего сохранения долинно-речных ландшафтов реки Синицы за счет обоснованного регулирования хозяйственной деятельности в их пределах.

Ключевые слова: река Синица, долинно-речные ландшафты, хозяйственное освоение, антропогенизация, рациональное использование.

Надійшла до редколегії 02.06.2015

УДК 54.11

Багмет О. Б.

Інститут географії НАН України

ПРОСТОРОВІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ПРОЯВУ ЕКЗОГЕННОГО МОРФОГЕНЕЗУ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ПЛАТО

Ключові слова: сучасний геоморфогенез, рельєф, Київське плато, рельєфотворчі процеси

Постановка проблеми. Екзогенні процеси є одним із найдинамічніших чинників, що справляють суттєвий вплив на природне середовище та регламентують господарську діяльність людини. Вивчення цих процесів становить важливу проблему сучасної науки, оскільки дані про закономірності їх прояву слугують основою прогнозу подальшого розвитку з метою розробки заходів захисту від небажаних і небезпечних наслідків.

Важливу роль у геоморфогенезі північно-східного схилу Придніпровської височини на всіх етапах його розвитку відіграють тектонічні процеси. Тому

розвиток сучасних рельєфоутворювальних процесів необхідно розглядати у зв'язку із сучасними тектонічними рухами земної кори та активними розломними структурами. В свою чергу динаміка, інтенсивність та направленість сучасних рельєфоутворювальних процесів є індикаторами активності тектонічних процесів регіону. Відповідно до цього важливим видається дослідження взаємозв'язків сучасних екзогенних процесів із сучасними тектонічними рухами земної кори та зонами активних розломів [1].

Оцінка ролі активних розломів у розподілі просторових особливостей прояву екзогенних рельєфоутворювальних процесів